
מבוא

קורצ'אק: חוטים קלועים

"המעשה הגדול" של החינוך

אביב לבנת

רבים הם השלבים בסולם אמנות החינוך. אמנות זו תורה היא ולה פירושים וקבלה, נגלה ונסתר, הכל ארוג ושזור יחד. אין בה מוקדם ומאוחר.¹

גיליון זה של "גילוי דעת" המיוחד כולו למחשבת החינוך של יאנוש קורצ'אק מוגש לכם הקוראים בזמנים מיוחדים. מגפת הקורונה, שפרצה לחיינו בחודשים האחרונים וחוללה שינויים ושיבושים במגוון אספקטים אישיים ומשותפים התפתחה לכדי משבר שעוצמתו מהדהדת היטב גם בזירות החינוך – בסביבת בית הספר ובדרכי הלימוד החדשות שעלו כצורך אל מול מצבי הריחוק החברתי שנדרשנו לנקוט. כחברה, ריחוק זה מבית הספר כפי שנכפה עלינו הביא עמו חשיבה מחודשת על היחסים שבין שתי זירות לימוד – הלימוד הביתי אל מול הלימוד בבית הספר. בתוך כך, עלו מאליהן השוואות בלתי פוסקות בין תפקוד הסביבה החינוכית הביתית והמשפחתית לבין מנגנוני הלימוד והפיקוח הבית-ספריים, ביקורת על ההוראה הווירטואלית בהשוואה לנוכחות קרובה ולדיאלוג, ומעבר לכל אלה, ומעבר לתפקידי בתחומי החינוך – צף ועלה בעת משבר זו תפקידו של בית הספר ככלי התומך בעולם העבודה בכללותו ומאפשר לגלגלי המשק ולכלכלה לנוע כסדרם. כל אלו עוררו מחדש שאלות עקרוניות, חידרו והקצינו שאלות שאנו, כאנשי חינוך, מתחבטים בהן בעשורים האחרונים, ומבקשים לענות עליהן, מתוך שאיפה להשפיע על תהליכים שלא תמיד מתממשים בכיוון ובקצב הראויים.

* ברצוני להודות למערכת "גילוי דעת" על הזמנה בעיתוי זמנים משמעותי זה לערוך גיליון מיוחד למחשבת קורצ'אק. תודתי נתונה לפרופ' נמרוד אלוני שהגותו החינוכית-הומניסטית מעניקה השראה לכל עיון עכשווי בקורפוסים חינוכיים היסטוריים, וכן לד"ר מעין מזור ולד"ר עתליה שרגאי על הניהול המקצועי והליווי האקדמי הבלתי מתפשר.

1 קורצ'אק, כללי חינוך – שיחות עם מדריכים, 1978 [1919], עמ' 302.

הריחוק החברתי מאפשר לנו מטבע הדברים הזדמנות נדירה לריחוק רגעי מהתופעות, להציב אותן במעין אֶפּוֹכָה² – כדי לנסות ולהתבונן במציאות החינוכית מנקודת מבט רעננה וחדשנית, החותרת להטמיע בה שיפורים ושינויים מהותיים הנדרשים בה זמן כה רב. גיליון זה מהווה לפיכך מעין מעבדת חקר לקידומו של דיון ברגע ובעת המשברית שאנו שרויים בה. קורצ'אק מוסר לנו תדר מכוון מזמנים אחרים, משעות משבר קשות של צוק העתים – אך המחשבות המורכבות שהוא מעלה נותרו מאתגרות כשהיו ואף רלוונטיות מתמיד, ואנו מבקשים בזאת לחשוב אותן בהקשרים עכשוויים.

בסרט "קורצ'אק" (1990) מתאר במאי הקולנוע הפולני אנדרז'יי ויידה את מסכת חייו של המחנך-רופא היהודי פולני, מתוך התמקדות בשנים המרות בגטו ורשה שאליו הועתק בית היתומים בנובמבר 1940. בתום כותרות הסיום של הסרט, מתרחשת סצנה דמיונית: רכבת המוות לטרבלינקה – ובתוכה הילדים וצוות בית היתומים, בראשות קורצ'אק, המצויים בעיצומו של מסעם האחרון – נבלמת לפתע; הילדים קופצים מתוכה, קורצ'אק בראשם, והם רצים יחד, לבושים לבן, לכיוון השדות המוארים – פריים קולנועי בהילוך איטי שנחרת בתודעה הלאומית היהודית, ובעולם כולו, כסמל וכמופת לערך של מסירות נפש טוטאלית למען הילדים, מתוך הזדהות מלאה והכרה בשותפות גורל עד כדי נכונות להקרבת החיים. בסימבוליקה הקולנועית, סצנה זו מסמלת את זיכרון העד של אותה מורשת שרוחה חמקה מהתחנה האחרונה טרבלינקה, אך היא שרירה וקיימת בשדות זיכרון רבים – שדות של חינוך, תרבות הילד, היסטוריה יהודית פולנית – ובעיקר בסלילת הדרך אל העתיד המתבטאת בהכרה במעמדו ובשמירת זכויותיו של הילד בימינו. בעיצוב הזיכרון הלאומי היהודי סביב השואה, האפיל האתוס הקורצ'אקי סביב "קידוש השם" על חרשנותו של קורצ'אק כמחנך, וצבע את אישיותו בצבעים מונוכרומטיים קודרים, המזהים את דמותו זהות מוחלטת עם מוראות השואה. אלא שהרבה לפני התחנה האחרונה, קורצ'אק גיבש ספקטרום נרחב של חשיבה לצד פרקטיקה פורצת דרך שהותירה את חותמה הנחשולי על האוונגרד האירופי והאמריקני בן הזמן בתחום החינוך.

2 המונח אֶפּוֹכָה (epoché) שימש בפילוסופיה היוונית העתיקה לציון מצב תודעתי של השתיית ביקורת. מושג זה זכה לעדנה ייחודית בתורת הפנומנולוגיה של אדמונד הוסרל (1859–1938).

במחקר ובכתיבה על-אודות קורצ'אק נעשו ניסיונות רבים לראותו כיהודי, כפולני, כאוניברסליסט או כסטואיקן, אגב התחקות אחר מקורות יניקתו האינטלקטואליים והספרותיים.³ טענו כי הושפע ממשנותיהם של פסטאלוצי (זקס, 1978a) ומונטסורי, ושמך נקשר אף ברודולף שטיינר ובמרכז התאוסופי הוורשאי (שנר, 2012), ייחסו לו השפעות מהמזרח הרחוק, עקבות של רִבִּינְדְרָנְת טַאגֹּר (רגב, 1995), ואפילו קשר אפשרי לתנועת "הבונים החופשיים". אלא שהניסיונות להעמיד רב-קוליות זו של קורצ'אק בסביבה טונאלית אחת לא צלחו גם כשבאו לידי ביטוי בהקשר המקצועי, שכן אין דרך לקרוא את קורצ'אק מתוך תיוגו כרופא בלבד, כסופר בלבד, או בכל תיוג מקצועי אחר המבודד רק אחד מתחומי עיסוקיו הרב-גוניים והמשיקים, ובכלל זה חלוץ עיתונות הילד, איש רדיו מייעץ, פדגוג, פעיל זכויות הילד, מנהל בתי יתומים ויזם חברתי.

באופנים מודעים, ולעיתים בלתי ישירים, מנהל קורצ'אק דיאלוג עם משנתו החברתית ליברלית של המחנך השווייצרי יוהאן היינריך פסטאלוצי וכן תורם למחשבה הפרוגרסיבית בחינוך מבית מדרשו של ג'ון דיואי בקו עצמאי ויצירתי. במקביל שולח קורצ'אק את חצי סקרנותו אל עבר סוקרטס וכן לכיוון האסכולה הסטואית בעידן הקלאסי, לעידן הנאורות ולרוסו ולבלטריסטיקה – החל בקלאסיקה הרוסית מבית מדרשם של דוסטויבסקי וצ'כוב, עבור דרך הספרות הפולנית, שעם נציגיה הבולטים נמנים המשוררים זיגמונט קרשינסקי⁴ ויוליוש סלובצקי⁵ והסופר חתן פרס נובל הנריק שֶׁנְקִיבִיץ'⁶ וכלה בחוכמת המזרח הרחוק ובכתביו של המשורר והפילוסוף היהודי רבינדרנת טאגור. כל זאת לצד הספרות הרפואית וספרות מדעי הטבע בכללותה, כשסקרנותו האינטלקטואלית המלווה אותו מילדותו אינה יודעת גבולות של זמן ומקום.⁷

3 לספרות המחקר הענפה שנכתבה על מקורות יניקתו האינטלקטואליים והספרותיים של קורצ'אק, ראו לדוגמה: זקס וכהנא, 1989; כהן, 1988; פרליס, 1986; סילברמן, 2012.

4 Zygmunt Krasiński (1812–1859)

5 Juliusz Słowacki (1809–1849)

6 Henryk Adam Aleksander Pius Sienkiewicz (1846–1916)

7 על מנעד הקריאה הרחב של קורצ'אק אפשר ללמוד מחיבורו וידויו של פרפר, וכן ממסמך תולדות חיים שחיבר בשבתו בגטו (ראו: קורצ'אק, כתבים כרך ד' – מן הגטו 1939–1942, 1998, עמ' 188–191). "אני קורא, קורא וקורא... צריך להתוודע להיסטוריה של הספרות. דנטה, שילר, שייקספיר. יש לעצב את המוח כל עוד יש די זמן לכך, ולא לעסוק אך ורק בלימודי בית הספר כדי לקבל כעבור תשע שנים תעודה של... בורות". וידויו של פרפר, עמ' 151.

כך, בשנת 1892, בעודו נער בן 14, התעוררה בו "שאיפה רוחנית לאידאה נעלה, למניעים יפים יותר". אני חש, הוסיף וכתב ביומנו, "שההשגחה העליונה האצילה עלי לעשות מעשה גדול שייזכר לנצח. אם המוות לא יקטע את רצף ימי, אהיה מפורסם. האמנם!?!";⁸ כעבור חמישים שנה, ב־5 באוגוסט 1942, אותה נסיעה לטרבלינקה אכן קוטעת את חייו של קורצ'אק וחניכיו – נסיעה שתפתח את מסע הזיכרון, המורשת והלמידה של "המעשה הגדול" שקורצ'אק שאף אליו מילדות וחתר לממשו במרוצת חייו – שאיפה רוחנית לאידאה נעלה המתממשת בעשייה. זהו המעשה החינוכי של קורצ'אק, הטווה חוטים בין עולמות של תיאוריה ופרקטיקה, רפואה וחינוך, ספרות ופדגוגיה, פוזיטיביזם ורומנטיקה, חילוניות ודתיות רוחנית, היבטים סוציאליים של שוליים לעומת מרכז, ובהקשר הלאומי היהודי – יהדות ופולניות, יהודיות ואוניברסליזם. בלבה של אותה פקעת חוטים סבוכה טמון חוט הזהב המבקש לכרוך יחדיו ולהפגיש בין שני עולמות – עולם הילד ועולמו של המבוגר. מעשה קליעה זה של חוטים למארג מורכב ואותנטי מדגיש את מבנה הסיכים הייחודי להם, והמקנה להם את עמידותם, דווקא בתוך מקלעת המורכבויות. המחבר הרב-קולי המכיל מגוון אותנטי של זהויות ונטיות, הבאות לעיתים עד כדי מתח, מבטא אפוא את המהות ההוליסטית הטבועה במסע חייו של אדם וחושף את ייחודיותו וחד-פעמיותו של מסע זה.

קורצ'אק עצמו קידם את המורכב: המורכב בזמן והמורכב בחלל, לצד המורכב שבנפש הילד. הוא ניסה להכיל מורכבות זו, ואף ליצור את המסגרות הפיזיות לארגונה ולבטיייה. רוח זו שורה לדוגמה על האופן שעיצב את בית היתומים, למוסדותיו, ומוצאת ביטוי ברגישות פנומנולוגית לחללים האישיים לעומת המשותפים – מהמדף, המכתבה, המגירה וחדר ההתבודדות ועד פינת המטאטאים. היכרותו של קורצ'אק עם כל סוגי החללים מאפשרת לו להתבונן הלכה למעשה ב"חיייהם המעורטלים והיום-יומיים כמות שהם", ועל כן הוא אף כותב: "נכנסתי בסוד אורותיה וצלליה של הפנימיה. הכרתי את חדר השינה, המקלחת, אולם המשחקים, חדר האוכל, החצר ובית הכסא." (קורצ'אק, הפנימיה, תשל"ד, עמ' 281). הוא ייחס חשיבות גם לסדר חללי זה, והשקיע זמן ומחשבה מרובים לעניין

8 קורצ'אק, וידויו של פרפר, עמ' 137. כבר בגיל 5 גילה לסבתו על תוכניתו הנועזת לשינוי פני העולם (קורצ'אק, מן הגטו 1939–1942, עמ' 155–157). המונח "המעשה הגדול" ברוחו של קורצ'אק מצוי אפוא כבר ביומן נעוריו.

כשליווה את הקמת בית היתומים החדש אל המבנה המהודר שלו, שהתפרסם כבית היתומים המתקדם ביותר בפולין. למעשה, החשיבות שקורצ'אק מייחס לחלל בהקשר זה מגלמת שאיפה לערנות נפשית יוצרת המאפשרת מעקב שיטתי אחר מורכבות חיי היום-יום במקום התרחשותם הקבוע. בכך הקדים קורצ'אק את תפיסת הפנומנולוגיה והפואטיקה של החלל, אם להשתמש במושג שטבע הפילוסוף הצרפתי גסטון בשלאר בתקופה מאוחרת יותר (בשלאר, 2020).

את המורכב לא תמיד ניתן לסכם, לרשום או לתחום בגבולות, קל וחומר כשהמורכבות היא דינמית ומתפתחת. או אז יקשה שבעתיים לסכמה, ויש לעקוב אחריה ברגישות ובחוכמה ולנסות לחוות אותה שלא במסגרת של תיאוריה מן המוכן אלא בכלים ייחודיים ויחידים במינם. זהו יסוד מפגש התצפית⁹ הקורצ'אקי הבלתי אמצעי: הוא אינו מסכם אותו, אלא קורא אותו כספר חי, מתוך סקרנות, עניין ודאגה. ובקריאה שלו הוא תופס את הדיאלקטיקה והתנועה שבין מצבי צבירה אורגניים ונפשיים, כפתיל הנפש המתפתחת, פתיל החיים המתעורר ועולה בראשית החיים בזיקה לעולמות עבר והלאה, במסעו מעבר לפרק החיים הנוכחי. כך, בסיפורו בובו:

[גיבור הסיפור] היה קיים, מפוזר, תלוי במיליארדי גרגרים של אבק על-פני היקום הרחב. כבר אז כשנשמעה הצעקה 'לעלות על הבסטיליה!'. הוא היה קיים כאשר זרם העם, גל אחר גל, לגאול מידי הכופרים את קברו המחולל של המושיע, כאשר הונח על ראשו של סופוקלס זר הניצחון [...] היה קיים בתוך שריריו של הדוב בצפון הרחוק ובעליו של הדקל ירוק-העד בארצות הדרום הלוהטות [...].

(קורצ'אק, בובו, 1999 [1914])

התפיסה הנפשית-רוחנית הטרנס-פרסונלית הזו מבטאת את רוחו של המעשה החינוכי ומשפיעה עליו. החוטים הטווים את רוחו של הילד אינם עושים זאת רק בזמן ובמקום, אלא הם הולכים ומשתרגים מתוך העבר ואל עבר העתיד, ובמובן זה אישיותו של הילד היא מקלעת מטאפורית אינסופית הטוויה בעצמה ובמציאות ההיסטורית והעתידית. הילד אינו מונאדה עצמאית, אלא חוט טווי מהאינסוף,

9 תצפית – צפייה – ציפייה.

ומכאן הרגישות הכפולה של קורצ'אק מחד גיסא להיות הילד יחיד במינו, ומנגד לזיקתו המלאה לעולם, להיסטוריה ולחברה. בסיפור מוקדם זה מתפתחת מחשבתו החינוכית של קורצ'אק כדו-מוקדית: יחידניות ופיידוצנטריות, ומנגד – הרעיון החברתי-סוציאלי שבבסיס חברת הילדים. שני מוקדים שמשחר ההיסטוריה חתר החינוך למזג – אישיותו האותנטית של הילד במלוא הפוטנציאל הגלום בה, לצד אזרוחו ומקומו במארג החברתי.

קורצ'אק כאן ועכשיו: בית הילד ובית הספר במאה ה-21

אשתקד, בכינוס בין-לאומי רב-משתתפים באוניברסיטת תל אביב, צוין מועד 30 שנים לכינון האמנה הבין-לאומית של האו"ם לזכויות הילד (פריז, 1989). כותרת הכינוס הייתה: "בית הספר של החיים במאה ה-21: מגמות, אתגרים ויוזמות לחינוך ולתרבות של זכויות לאור משנתו ההומניסטית של יאנוש קורצ'אק".¹⁰ 60 שנה קודם לכן מפרסם קורצ'אק את החוברת זכות הילד לכבוד, אסופת הרצאות שנשא, המשתלבת בשיח הזכויות המתעורר באירופה בעקבות מלחמת העולם הראשונה.¹¹ החוברת לא הכילה מחשבות שהושפעו מרוח הזמן, אלא רעיונות יסוד שהיו נטועים עמוק בכל ערוצי כתיבתו – הפדגוגית, העיתונאית והספרותית – בכתביו ובמחשבתו המוקדמת, שכבר מראשיתה הושתתה על תובנה כי אין להתייחס לילדים כמי שבעתיד ייעשו לכני אדם, אלא שהם כבר "כאן ועכשיו" בני אדם, וככאלה הם ראויים לכבוד אנושי זהה לכל הפחות לזה שראויים לו המבוגרים. כשם שחלפה כמעט מאה מאז כינון השיח על זכויות הילד ועד לאימוצה הרשמי ויישומה בפועל של אמנת זכויות הילד, שעדיין דורשת הטמעה ועיבוד – כך

10 school-of-life.org

11 בשנת 1920 הוקם האיגוד הבין-לאומי להגנת הילד, שחרת על דגלו את חזון קידום מעמדו של הילד והסנגור על זכויותיו. אחת מאבני הדרך החשובות שהציב האיגוד היה קידום פרסומה של "הצהרת זכויות הילד" הראשונה, המכונה "הצהרת ז'נבה", שהיוותה תשתית לאמנה בדבר זכויות הילד שאימץ האו"ם רק בשנת 1989. עם המשתתפים בדיון הציבורי על ההצהרה בתחילת שנות העשרים של המאה הקודמת נמנה גם יאנוש קורצ'אק. בהמשך מתעוררת גם בפולין סוגיית מעמדו של הילד, ובשנת 1928 מתקיים בה "שבוע הילד" המוקדש כולו לדיון בסוגיות שסביב הגנת הילד וזכויותיו, מתוך מטרה לייצר מודעות ולהעלות סוגיות חשובות אלה על סדר היום הציבורי.

גם השיח על-אודות החינוך כתעשייה: שיח זה אמנם מתפתח, אך בסוגיות מהותיות רבות עדיין לא נחלץ מהמבוך הטכנוקרטי המעגן אותו בסוף המאה ה-19: יחסי מורה-תלמיד, תפקידו של בית הספר ומקומו, לצד מידת הרלוונטיות שלו והצורך בהתחדשותו – כל אלו הם רכיבים שנותרו בלא מענה בממד המאקרו, ונראה כי צרכים חברתיים, כלכליים ופוליטיים מוסיפים לשבש את התפתחותו התקינה והבלתי תלויה של בית הספר.

בנסיבות אלה, אנו מבקשים באמצעות גיליון מיוחד זה לחשוב מחדש, דרך הפרספקטיבות של קורצ'אק, על תפקידו של בית הספר ועל מקומו בימינו. לראייתי, מחשבתו של קורצ'אק מחדדת שני עקרונות הומניסטיים בתפיסת בית הספר, שראוי לשמר לבל יאבדו מחינוכותם ואף לחדשם לאלתר אם אינם מיושמים כראוי:

עיקרון הומניסטי 1 – בית הספר הוא בית

מעצם הגדרתו, אמור בית הספר להכיל את בניו ובנותיו, ולהוות מקום משמעותי למלוא התפתחותם, מקום שיאפשר "להבטיח לילדים התפתחות חופשית-מותאמת של כל כושרם הרוחני, להעלות את מלוא כוחותיהם הגנוזים." (קורצ'אק, כיצד לאהוב ילדים, תשל"ד, עמ' 287). לדאבונו, המסד לשלוחותיו הפוליטיות, הכלכליות והדתיות פוגע כיום תדיר בחופש זה, בהיותו כופה סדרים הפוגמים בהתפתחות העצמאית והקוהרנטית של בית הספר. מן ההכרח בימינו לאפשר לבית הספר להתחדש כבית שוויוני המכיל את תלמידיו במידה שוויונית ובאופנים ייחודיים לכל אחד מהם, בלי כל אפליה על רקע מעמדי, מגדרי, תרבותי, לאומי, חברתי, כלכלי או משפחתי. בית הספר המתוקן יהווה בית המעצים את יכולות ההכלה של הבית המשפחתי, ולעיתים אף מפצה על חסכים מבית או משלים את המצע הביתי-משפחתי.¹²

12 בהקשר זה, מעניין לשים לב למשמעות האטימולוגית של המילה pupil באנגלית, שפירושה הוא תלמיד אך גם אישון העין. בתוך כך, מפתיע לגלות שמלבד בעברית, הרי שגם בכמה וכמה שפות אחרות, שאינן מאותו מקור, המילה המציינת אישון משמעותה היא "איש קטן", ובאנגלית, כאמור – תלמיד. ההסבר לקשר בין שתי המשמעויות האטימולוגיות הוא ש"איש קטן" (אישון) מרמז להשתקפות האדם באישונו של האדם המביט בו. וכך בהקבלה, המורה הניצב אל מול התלמיד, והתלמיד הרואה את השתקפותו בעיני המורה המביט בו, וצופה בד בבד במורה, כאדם בוגר, ובהשתקפותו שלו-עצמו כאיש קטן, "אישון", באישוני המורה. כך קולט

עיקרון הומניסטי 2 – האנשת האוריינות

העיקרון השני בתפיסת בית הספר שמחשבתו של קורצ'אק מחדדת הוא האנשת האוריינות: הילד משול לספר שיש לנסות ולקרוא, אם כי אין כלל אפשרות להציב פרשנות או להגיע לכדי הבנה מלאה שלו. גישה פוסט-יסודנית (post-foundational) זו עשויה לרפרר לדינמיקה של שדות השיח הפוסט-סטרוקטורליסטי.¹³ קורצ'אק כותב: "הילד הוא קלף המכוסה מקצה אל קצה בכתב יתדות צפוף, זעיר, ורק חלק מזה יעלה בידך לפענח, ואילו כמה מהם תצליח לגרד בלבד, או למחוק ולמלא בתוכן משלך." (קורצ'אק, כיצד לאהוב ילדים, תשל"ד, עמ' 156). הרעיון כאן נמתח בשני כיוונים: האדם הוא ספר, יש בו קוהרנטיות מובנית, סיפור, אופי וסגנון, גם אם בלתי מובן הוא לעיתים, הוא מהווה מוקד לרפלקסיה כשהוא משתלב במארג אינטרטקסטואלי עם ספרים אחרים. ומנגד, הספרים גופא משולים מטונימית לבני אדם, שכן גם מאחורי הרעיונות ומתוך הטקסטים משתקפים בני אדם. תפיסה הומניסטית זו קושרת את הטקסט עם האדם בדרך טוטאלית ורב-ממדית. מעמדה זו אפשר גם להשקיף על איכויות הקשר בין שתי דיסציפלינות אלו בהגותו של קורצ'אק: הספרות והפרדגוגיה. לא היה זה קשר חיצוני של פעילות מקבילה, כי אם יציר אורגני בעל דופק אחד לחיי יצירה ולחינוך, לכתובה ספרותית ולפרדגוגיה. בית הספר הוא החלל המשותף הקושר את הקריאה בטקסטים עם הקריאה בבני האדם בדרך משוחררת מכל סייג, אילוץ או מטרה. מוקד למפגש התנסותי מכיל ולדיאלוג מעצים בין נרטיבים אנושיים.

קראתי ספרים מעניינים. עתה אני קורא ילדים מעניינים. אל תאמר "אני כבר יודע". אני קורא את אותו הילד פעם אחת, שניה שלישית, עשירית, ואחר הכל אינני יודע הרבה: כי הילד הוא עולם גדול ורחב, שקיים זה מזמן ויהיה קיים תמיד.

(קורצ'אק, כללי החינוך, תשל"ה, עמ' 305)

¹³ הילד את הפוטנציאל שלו-עצמו משתקף לנגד עיניו. במובן נוסף, pupil היא מילה נרדפת ל-orphan child (ילד יתום). התלמיד נתפס כיתום, במובן הרחב שלפיו בית הספר מאמץ את הילדים לחכו בהווייתו כבית חינוכי. ראו: etymonline.com/search?q=pupil. על האופקים וההקשרים של האוריינות בחינוך, ראו: אלוני, 2005, עמ' 273-282.

קורצ'אק: חיים, עבודה, ספרות

הנריק לבית משפחת גולדשמיט, הידוע בשם העט יאנוש קורצ'אק, נולד בשנת 1878 בעיר ורשה שבפולין למשפחה יהודית משכילית.¹⁴ כשהיה בן 11, אביו, שהיה עורך דין מכובד, לקה במחלת נפש ואושפז במחלקה פסיכיאטרית מאז ועד יום מותו, כעבור שמונה שנים (1896). בתוך כך, מצבם הכלכלי של בני המשפחה הלך והורע עד כדי משבר עמוק. כשנתיים לאחר מות אביו החל הנריק גולדשמיט ללמוד רפואה באוניברסיטת ורשה, ובאותה שנה השתתף בתחרות כתיבה למחזאים צעירים, בעילום שם. גולדשמיט חתם על היצירה שהגיש לתחרות בשם העט יאנוש קורצ'אק – גיבור ספרותי פרי דמיונו של הסופר הפולני הנערץ עליו, יוזף איגנצי קרשבסקי. היצירה שהגיש, באיזו דרך שמה, זכתה לצייון לשבח, התפרסמה, וכך השתרש שם העט שבחר לעצמו, בשיבוש קל, כשמו הנודע של הנריק גולדשמיט (פרליס, 1986, עמ' 13).

כעבור שני עשורים, מכניעה את אמו של קורצ'אק מחלת הטיפוס, לאחר שנדבקה ממנו כששב הביתה כחייל מהחזית.¹⁵ תחושת האשם הכבדה והמתמדת שנשא עמו הצטרפה לאימת המוות והפחד משיגעון שלא הרפו ממנו מאז מחלת אביו והתייתמותו כנער רך בשנים. במרוצת השנים, התוודה קורצ'אק כי תחושותיו הקשות הגיעו לא פעם לידי מחשבות אוכדניות קיצוניות.¹⁶ סערות משפחתיות אלו התחוללו בעיתוי תקופתי סוער לא-פחות של תחילת המאה העשרים, וכבר במהלך שנת 1905, במלחמת רוסיה-יפן, קורצ'אק מוצא את עצמו בחזית כרופא צבאי צעיר. באמתחתו באותם ימים היו כבר כמה פרסומים, ובהם ספרו הראשון ילדי הרחוב שיצא לאור בשנת 1901 (קורצ'אק, 1998). בספר מביא קורצ'אק חוויות ותובנות ממפגשיו עם חבורות של בני נוער וצעירים ברובע עוני ומצוקה בוורשה. אל רחובות ורשה הוא מתוודע בשנות לימודי הרפואה וההכשרה שלו בבית החולים לילדים יהודים ע"ש ברסון ובאומן בעיר. מעבר

14 שנת לידתו של קורצ'אק אינה רשמית (מצוינת לעיתים כ-1879).

15 העיר ורשה של סוף המאה ה-19 נמצאה בתחום הכיבוש הרוסי מאז חלוקת פולין בשנת 1795.

16 בלכתו לבקר את קבר אָמו, נטל עמו גלולות כספית ומורפיום (מורדקוביטש-אולצ'אקובה, תשכ"א, עמ' 80). כשהוא חוזר ומתבונן על שנים אלו מתוך הצער והרגשת העוול, הוא כותב: "ואולי? כבר, או עדיין לא הגיעה השעה. הדבר תלוי בכמה גורמים. הבה נערוך מאזן. זכות, חובה. ואילו ניתן היה לדעת כמה שנים עוד לפניך, מתי הקץ. עדיין איני מרגיש בקרבי את המוות, אלא שכבר אני מהרהר בו." (קורצ'אק, מן הגטו, עמ' 134).

לטיפול הרפואי בילדים, קורצ'אק מתמסר לפעילות חינוכית-חברתית בהדרכת בני נוער משולי החברה – תחום שלימים ייקרא "הדרכת חבורות רחוב".

ספר ההמשך, **ילד הטרקלין**, שראה אור בשנת 1906 (שם, שם), המשיך לחשוף סוגיות חברתיות ולקדם מודעות מעמדית. עם צאתו לאור, לאחר המלחמה, עורר הדים רבים והקנה לקורצ'אק מקום נכבד ברשימת הסופרים הפולנים החשובים. עם שובו מהשתלמויות בפאריס ובברלין, החל שוב לפקוד את רחובות ורשה וקידם פרויקט של קייטנות שהוציא את ילדי ורשה מהסביבה העירונית החונקת אל מחוזות הטבע. במהלך תקופה זו התוודע אל סטפנה וילצ'ינסקה שעסקה בתחומי חינוך הילד, ושבה לוורשה מהכשרה בשיטת מונטסורי. כעבור שנתיים של פעילות חברתית באגודת "עזרת יתומים", הקימו יחדיו רשמית בשנת 1912 את בית היתומים היהודי ברחוב קרוכמלנה.¹⁷ בשנת 1919 מקים קורצ'אק את "נאש דום" ("ביתנו"), בית ילדים פולני, עם שותפה אחרת – מאריה פאלסקה, שאליה התוודע במהלך מלחמת העולם הראשונה באוקראינה.¹⁸

לצד לימודיו ופעילותו הסוציאל-פדגוגית כמדריך בוורשה ובקייטנות, הוא מקדם כתיבה הניזונה מהתצפיות שערך. כך גובשה יצירתו הספרותית-פדגוגית **מושקים, יוסקים, שרולים, ומקבילתה הפולנית יאשקים, יוזקים, פראנקים**,¹⁹ המתבססת על המפגש הבלתי אמצעי עם ילדי הקייטנות, וכן יצירתו **בית הספר של החיים**, סיפור בהמשכים שהחל לפרסם ב-1907 – פרויקט שנראה כי רוח הסוציאליזם האוטופי של רוברט אוון (Robert Owen, 1771-1858) שורה עליו, בתיאור החזונו של מערך בית ספר לא-קונבנציונלי שמבקש למצוא מוטות חיבור לחיים עצמם באמצעים פרוגרסיביים אוניברסליים.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כאמור, גויס קורצ'אק כרופא לצבא פולין היישר לחזית הלחימה מול רוסיה הצארית, וכן פעל בקרב ילדי פליטים בכמה וכמה

17 בית היתומים היהודי פעל עד יום תחילת האקציה הגדולה בוורשה (22 ביולי 1942) – שבועיים טרם רציחתם של קורצ'אק וילדי בית היתומים.

18 מאריה (רוגובסקה) פאלסקה (1877-1944) הייתה מחנכת ופעילה חברתית ממוצא פולני. לאחר שבנסיבות טרגיות איבדה את בעלה, ליאון פאלסקי, רופא ופעיל חברתי אף הוא, ואת בתה בת השנתיים, גמרה אומר בלבה להירתם כל כולה למשימות חינוך ולהתמסר לטיפול בילדים חסרי בית. הקשר המקצועי שלה עם קורצ'אק בתקופת הניהול המשותף של בית הילדים "נאש דום" היה הדוק. בעת פינויי בידי הנאצים ב-7 בספטמבר 1944 – לקתה פאלסקה בלבה ומתה. ראו: שגר, תשס"ח.

19 בתרגומה לעברית נקראה היצירה **בקיטנה** (קורצ'אק, 1964 [1910]).

פרויקטים. בתוך כך, עלה בידו גם לחבר את ספרו החשוב **כיצד לאהוב ילדים** שיצא לאור ב-1920 (קורצ'אק, תשל"ד).

ב-1923 יוצר לאור בפולנית ספרו **המלך מתיא הראשון** (קורצ'אק, 1979), שמקנה לו פרסום רב, והוא נעשה לדמות ידועה בחיי התרבות והספרות הפולנית. משנתו של קורצ'אק ניכרת היטב מתוך עשרות הספרים, המאמרים והרצונות, קטעי היומן והמחזה, הסיפורים הקצרים והכתבות העיתונאיות שחיבר, וכן מהאזנה לקטעים ארכיוניים מוקלטים משיחות ששודרו עמו ברדיו פולין. עם ספריו הפדגוגיים נמנים **בית הספר של החיים**, **כיצד לאהוב ילדים**, **רגעים חינוכיים**, **כללי החיים**, **פדגוגיה מכודחת וזכות הילד לכבוד**. ובכתביו הספרותיים מצויים ספרי הילדים **המלך מתיא**, **קאיטוש המכשף**, **ג'ק הקטן** וכן סיפורים המתמקמים על ציר משותף פדגוגי-ספרותי, כגון **כאשר אשוב ואהיה קטן**, **הנער העקשן** (על חיי לואי פסטר), הסיפורים הקצרים **בובו**, **התהילה** ואחרים והיומן המיוחד **וידויו של פרפר** (בסין, 1996).

בכל הסיפורים פוגשת העין, פוגש הלב ופוגשת המחשבה הקורצ'אקית את הילד במפגשים יומיומיים – תחילה בשולי רחובות בוורשה, אחר כך בקייטנות ובבתי היתומים ולבסוף בגטו ורשה – מפגשים שמתנסחים כחוויות פדגוגיות או פואטיות מתוך זרם החיים, ומבטאים מעין הינף חיוני של מחשבה המחבר בדרך אופיינית לקורצ'אק בין רעיון למעשה, וכן בין רפלקסיה על עולמות הילד לבין פעולה המבקשת לחבור לעולמות אלה וללוות את הילד במסע של גדילה ומימוש עצמי.

המרובע הקורצ'אקי

הינף המחשבה החיוני שבבסיס פועלו של קורצ'אק נע בין קטבים רעיוניים שמהם נגזרות אסטרטגיות מחשבה ופעולה. יחד יוצרים קטבים אלה מרובע מושגי המצטייר כמעין בית רעיוני שלם, הכולל רצפה, תקרה וקירות. הרצפה יצוקה על יסודות התפיסה הפיידוצנטרית, התקרה היא היסוד הפדגוגי-סוציאלי היצוק ממעל, ואילו הקירות תוחמים את חללי הפעולה, מגבילים אותם ובעת בעונה אחת גם יוצרים את החללים – כהסמלה של המרחב האזרחי-דמוקרטי על שני פניו – החופש והדין לעומת הסדר והחוק, כפי שהם מתגלמים בשדה המשפטי.

1. הגישה הפיידוצנטרית²⁰ – רצפת הבית

גישה זו רואה בילד את מרכז ההוויה החינוכית, ודוגלת בעיגון מטרתו של ההליך החינוכי בתהליך הצמיחה והחיים הטבעיים של הילד. הגישה הפיידוצנטרית מאמינה בטבעו של הילד כמקור הסמכות המרכזי בתהליך החינוכי, לפני כל סמכות חיצונית הנוטעה בנורמות התרבות ובגופי הידע של מקצועות הלימוד. הליך חינוכי זה יוצא כנגד שאיפתו של החינוך הקונבנציונלי להצגת אמיתות מוחלטות, וכן כנגד התנהלותו על פי תוכניות מדידות ומוכתבות. הגישה אמנם מסתעפת לאסכולות ולשיטות שונות, ולפיכך אין היא מקשה אחת, אך האמונה בטבע פנימי מולד, אנושי ואישי, לכל ילד וילדה, היא מצע משותף לכל אחת מהסתעפויותיה של הגישה, שצברה תאוצה בחינוך האירופי והאמריקני בראשית המאה העשרים, על רקע הסדרי השלום שלאחר מלחמת העולם הראשונה, וברוח הביקורת על החינוך הבית-ספרי הממסדי. כך, בהשראת דובריה המובהקים של הגישה הפיידוצנטרית, ובהם רוֹסוֹ וקורצ'אק, נוסדו ב־1920 באירופה "האגודה לחינוך מתקדם" ברשות ג'ון דיואי ו"האיגוד לחינוך חדש".

גם חלקים נרחבים מביקורתו הנוקבת של המחנך-סופר הסקוטי א"ס ניל (Alexander Sutherland Neill) ברוח הגישה הפיידוצנטרית על רעיון בית הספר – כפי שבאו לידי ביטוי מעשי רדיקלי בפילוסופיית "החינוך החופשי" שפיתח ויישם ב"סאמרהיל", בית הספר והפנימייה הפרוגרסיביים-ניסיוניים שייסד באנגליה – מקדימים להשתקף אצל קורצ'אק, בביטויים כגון "תאיו האפלים של בית הספר הממית" (קורצ'אק, תשס"ד, עמ' 311-312), או בקריאתו לייסד בית ספר שבו "לא ילמדו החניכים אותיות מתות מעל גבי נייר מת. הם ילמדו את דרך החיים של בני האדם [...] ומה צריך לעשות כדי שהחיים יקבלו את מלוא המשמעות של חיי רוח חופשיים." (שם, שם, עמ' 186).

2. היסוד הפדגוגי-סוציאלי – תקרת הבית

קורת הגג המטאפורית בבית הרעיוני הקורצ'אקי נוצקת מחומריו של היסוד הפדגוגי-סוציאלי שקורצ'אק טיפח וקידם בדרכים מקוריות (זקס, 1978b). עוד בנעוריו התוודע קורצ'אק לספר איך גרטרוד מלמדת את ילדיה – אסופת מכתבים

20 מיוונית: paidi – ילד; צנטרום – מרכז.

שפרסם פסטאלוצי בשנת 1801.²¹ קורצ'אק מזכיר אותו כדמות מופת נערצת ביומן הנעורים שכתב: "מכתבי פסטאלוצי מזמן שהותו בסטאנץ הם החיבור היפה ביותר של מחנך מעשי." (קורצ'אק, וידויו של פרפר, 1999, עמ' 166), ובחופשה הראשונה מלימודי הרפואה שלו הוא נוסע לשווייץ כדי לשאוב השראה ישירה מבית הספר שייסד פסטאלוצי (קורצ'אק, בפנימיה, תשל"ד, עמ' 302). קורצ'אק רגיש לפערים החברתיים המתעצמים בוורשה המתועשת של סוף המאה ה-19, וער למגמות המדאיגות: מעמד שלם של עוני ומצוקה בממדים שהולכים ומעצמים בשכונות מסוימות של העיר. וכך מתאר קורצ'אק בלשונו הציורית את המנגנון השרירותי של אי-הצדק החברתי שהוא מזהה:

יש בחיים שתי ממלכות: האחת – ממלכת הבידור, הטרקלינים והבגדים המפוארים. וכאן הנסיכים הם אלה שהם עשירים ביותר מדורי דורות, אשר צחוקם הוא העליז ביותר, והם עובדים פחות מכולם. והשניה – ממלכה ענקית של דאגות, רעב ועמל מפרך; הנסיכים שלה יודעים כבר בילדותם, כמה עולה קילוגרם לחם, מטפלים באחיהם הקטנים ויחד עם ההורים הם עובדים קשה.

(קורצ'אק, בקיטנה, תשל"ד, עמ' 105-106)

היסוד הסוציאלי-פדגוגי, אותה קורת גג שממעל, הוא המתווה לקורצ'אק את דרכו המעשית. יסוד זה מייחס משקל רב לתנאי גידולם של ילדים במבחר היבטים, ובהם ביטחון אישי, רווחה כלכלית, משפחה וקהילה, משטר פוליטי, חופש אישי, זכויות אדם ופלורליזם תרבותי – כמעצבים דומיננטיים של אפשרויות ההתפתחות ומגמות ההגשמה העצמית שלהם. קורצ'אק מבין אפוא כי תיקון עולם דורש תחילה טיפול בפערים החברתיים-כלכליים, וכי למען ייסודו של עולם המושתת על ערכי אמת וצדק – יש לרתום גם את החינוך. כחסיד הפוזיטיביזם מבית מדרשו של הסופר בולסלאב פרוס (1845-1914), קורצ'אק אינו פועל מתוך תפיסה סוציאליסטית-פוליטית, אם כי הוא מבטא בהחלט את הלכי הרוח הסוציאליסטיים בני הזמן

21 המחנך והוגה הדעות השווייצרי יוהאן היינריך פסטאלוצי (1746-1827) נמנה עם חלוציה הרעיוניים והמעשיים של הפדגוגיה המודרנית. הקים מוסדות חינוך בשווייץ, ונודע בטיפולו ביתומים ובילדי עניים לצד כתיבה ספרותית ופעילות חינוכית מעשית. חיבר רומנים שמהם עולים השקפתו ועקרונותיו כאיש חינוך.

בתפיסה הומניסטית שהתמקדה בחינוך ובטיפול בשכבת מעוטי היכולת בוורשה ובאוכלוסיות מוחלשות ונצרכות (קורצ'אק, תולדות חיים, 1998, עמ' 188–191).²² הפוזיטיביזם הפולני ביקש דרך חדשה לשחרור אישי ולאומי – דרך של עבודה סיוזיפית מתמשכת לשינוי פני החברה והכלכלה מבפנים – בניגוד לאקטיביזם הפוליטי של הסוציאליזם שנתקל בדיכוי אכזרי מצד השלטונות. קורצ'אק אמנם אינו נתפס כבעל נטייה פוליטית, אך בכל זאת, בספרו המלך מתיא הראשון הוא מביא לידי ביטוי חזון אקטיבי יותר של מעורבות חברתית ומחויבות מעמדית-ביקורתית, כזו המבקשת לשחרר קבוצות חברתיות ממודרות כחלק מ"מהפכת הילד" – מהפכה הנושאת עמה מסר של שחרור ותקווה לקבוצות אלה. רעיונות אלו צמחו ועלו בשלבים מאוחרים יותר, לדוגמה, אצל פאולו פריירה בפדגוגיה של מדוכאים (פריירה, 1981 [1970]).

3. החופש והדין, הסדר והחוק – כותלי הבית

קורצ'אק קידם רעיון מהפכני של חברת ילדים המושתת על בסיס אזרחי-דמוקרטי של ארגון מנהל עצמי. אלה הם "קירות הבית". בבסיס הרעיון הועמדה החתירה לחברה המודעת יותר לחובותיה ולזכויותיה, על ידי שכלול הכרתה האתית והערכית, חינוך ליוזמה חברתית, לאחריות, לכבוד לאחר ולשמירה על תקינות חברתית: הילדים מקבלים עליהם אחריות לסדרי החיים, לומדים לסייע זה לזה מתוך ערכות הדדית ואחראים על הבטחת קיומם של סדרי חיים תקינים, בהיבטים של ארגון פיזי וחברתי; הם מכווננים מוסדות שלטון עצמי נבחרים, ומקפידים על הפרדת רשויות: מחוקקת, מבצעת ושופטת. המחנכים והחניכים הם אזרחים שווי זכויות ושווי חובות, והם אווזים בנטל שוויוני בפעילויות המסדירות.

בבסיס התפיסה הדמוקרטית הציב קורצ'אק את רעיון ראיית הילד כאדם שלם וחופשי, ומכאן "העין הדמוקרטית" מבקשת להתבונן בילד באופן משוחרר מכל משטור ואינטרס, מתוך תפיסה שוויונית המכבדת את עולמו וזכויותיו ואף מקדמת סולידריות חברתית. כך לדוגמה, סעיף (ג6) בחוקת בית היתומים קובע: "הילדים חייבים לציית לכללים המחייבים, ולא לאנשי סגל, אנשי הסגל חייבים לדעת את הכללים ולנהוג לפיהם". הערכאה המחייבת היא של ההנהלה העצמית של הילדים,

22 אלכסנדר גלובצקי, שנודע בשם העט בולסלאב פרוס, היה דמות מובילה בעולם הספרות והפילוסופיה של פולין. קורצ'אק מונה אותו כאחד ממחנכיו בעבודה הציבורית.

שבפניה הובאו לא אחת גם חברי סגל, ובהם קורצ'אק עצמו, לתת את הדין (פרליס, 1986, עמ' 53).

אל מול הכלים והפרוצדורות שהונהגו לשמירת הזכויות הדמוקרטיות – המשאלים, הסקרים, החופש האישי לבחור ולהיבחר לוועדות, להתנדב וכדומה – ניצבה הפרוצדורה של המשפט. גישה החלטית שהעמידה את החוק כסף אורחי ברור במבנה החברתי של בית הילדים. המשפט והחוק אינם בבחינת מכשיר להתנהלות חברתית נאותה ולהסדרת היחסים חניכים-צוות ותו לא, אלא שזהו גם בית המשפט עצמו כחלל שהוא חינוכי-ערכי, בית לקידום ערכים כגון אחריות, שיפוט, הכלה, שוויון, עידון רגשות, ומקום להאדרת המוסד השיפוטי ולקידום מעמדו בחברה המודרנית המתעצבת. מכאן יש להבין את אמירתו של קורצ'אק על "בית הדין החברי":

אם אני מקדיש מקום רב, בלי שום פרופורציה, לבית הדין – אני עושה זאת מתוך הכרה שבית הדין עשוי להוות חוליה שתוליך למתן זכות שווה לילד, תוביל לקונסטיטוציה, תחייב לפרסם את הצהרת זכויות הילד. לילד זכות לטיפול רציני ולעיון צודק בענייניו. עד כה הכל היה תלוי ברצונו הטוב של המחנך, במצב רוחו הטוב או הרע. לילד לא היתה זכות למחור. יש לשים קץ לעריצות.

(קורצ'אק, 1996, עמ' 224)

בבואנו לבחון את הפרויקט הדמוקרטי של קורצ'אק בפרספקטיבה עכשווית, חשוב לתת את הדעת על ההקשר: קורצ'אק פועל לקידום ערכים דמוקרטיים בתקופה שפולין נתונה עדיין תחת כיבוש רוסי, ורחוקה מכל מודל דמוקרטי. במובן זה הפרויקט של קורצ'אק היה חלוצי, וביטא חדשנות ותעוזה חינוכית.

מארג המאמרים בגיליון

גיליון "גילוי דעת" המיוחד להתבוננות רטרופטיבית במחשבת קורצ'אק מזמן עתיד של המאה ה-21 מציב במרכזו ארבעה מאמרי ליבה שכל אחד מהם מתמקד במושג מפתח מרכזי בעשייה החינוכית של קורצ'אק: אמפתיה, אמון, התבוננות ומשפט. מושגים אלה משלימים זה את זה בהתמקמותם הטופוגרפית

על פני המרחב הפדגוגי, והם מציגים חתכים רעיוניים להומניזם של קורצ'אק בצירי חשיבה מקבילים – עמדה, זיקה, יכולת (פרקטיקה) ושדה – המרפררים גם לצלעות המרובע הקורצ'אקי, כפי שהוצג לעיל. כל אחד מהמאמרים הללו פותח נתיבים רעיוניים אל גרעין מחשבה ופרקטיקה קורצ'אקי, מפתח אותו ובוחר את אופן הדהודו ומנעד השתקפויותיו על שדות חינוך עכשוויים, כשהרציונל המשותף להם בא לידי ביטוי בניסיון לבחון ולהראות את הרלוונטיות של תפיסתו למעשה החינוכי בימינו ולבסוף לגזור על סמך רלוונטיות זו תובנות עדכניות.

מושג מפתח 1: אמפטיה

במאמרו "ריבוי פניה של האמפטיה: תבונה מעשית בעבודתו של יאנוש קורצ'אק", עוסק חן למפרט בפער שבין חינוך הומניסטי המקדם פדגוגיה גנרטיבית המבקשת למקם את המתחנך במרחב משמעותי, לבין חינוך טכנוקרטי דכאני המדרבן להישגיות ומשרל לתחרותיות אישית וחברתית. את העמדה האמפתית רבת הפנים שעשויה לסייע בהבניית פדגוגיה גנרטיבית קושר המחבר עם קורצ'אק כמבטא מובהק שלה. המאמר משרטט בבהירות את ההיסטוריה המושגית של האמפטיה וזיקותיה למבחר מגמות רעיוניות, ומבקש לקרוא את ההומניזם של קורצ'אק בשפת העמדה האמפתית. עצם התרגום של הטקסט הקורצ'אקי לשפה אמפתית, כפי שמציע למפרט, הוא רעיון מעורר מחשבה, מאתגר ומאפשר רפלקסיה על טקסטים, על מצבים ועל התרחשויות מעולמו של קורצ'אק בהקשרים הרלוונטיים לזירות החינוך העכשוויות.

הכותב ממקם את העמדה האמפתית על רקע התפיסה ההומניסטית ולאורה של הפדגוגיה הביקורתית, כשתי גישות של פדגוגיה גנרטיבית המבקשות להצמיח זהות אישית וחברתית של ערך, נוכחות ומשמעות אל מול החינוך הטכנוקרטי. למפרט מבקש למקם את הפדגוגיה של האמפטיה ביחס לשדות פדגוגיים אלו כשמופעיה השונים של האמפטיה בחינוך נקשרים עמם כמעט באופן מבני ומהווים מעין אתיקה של התחנכות הממוקמת על התפר, ובה בעת מבחינה בין הגישות ומחברת ביניהן. זוהי יכולתה של האמפטיה לייצר הזדהות לצד נפרדות בבסיס עמדה חינוכית היונקת מהענף ההומניסטי ומהענף הביקורתי ומשלבת ביניהם באורח מאתגר.

מושג מפתח 2: אמון

במאמרו על משמעותה של זיקת האמון בתפיסתו החינוכית של קורצ'אק, ועל הרלוונטיות שלה לאתגרי החינוך במאה ה-21, דן בועז צבר בהתבוננות במכניזם הפנימי של הקשר מחנך-חניך. לתפיסתו, זיקת האמון מחוללת טרנספורמציה רדיקלית באיכות היחסים הפדגוגיים, ובתוך כך מהווה גורם חיוני לקידום יחסים דיאלוגיים-אקזיסטנציאליים משמעותיים. זיקת האמון על פי צבר מאפשרת ליסודות סותרים מעוררי חרדה – כגון סמכות אל מול חופש, תביעה אל מול חיבה, עבודה כנגד משחק, תסכול לעומת סיפוק, הווה ביחס לעתיד – להתקיים זה לצד זה מתוך דיאלקטיקה עדינה, וכך להשקיט את חרדותיו של הילד מפני העולם. זהו מעין מרחב תווך דיאלוגי, הקושר ברצועות יסודות סותרים בזירה החינוכית, ובהשלמה למאמר של למפרט, זיקת האמון עשויה לשמש גם מרכיב פנימי המאזן את המתח הפוטנציאלי המתעורר בתוך העמדה האמפתית.

קורצ'אק קידם את זיקת האמון בשלושה ערוצים: מתן כבוד לילד; הבניית מרחב מאורגן המכבד ומטמיע משמעות וביטחון בחיי הילד; יישום טכניקות של עידון המציאות וריכוכה בעזרת התנסויות של דמיון יוצר, ניסוי ותעייה.

סוגיית כבוד הילד היא תמה טעונה שהתעוררה בשפעת מורכבויותה כבר בעת פריחתה של האסכולה הרוסויאנית הרומנטית. צבר מדגיש את ערך הכבוד שקורצ'אק מבקש להעניק לחייו המעשיים של הילד, תחת המוסר הכפול שמגלמת האידיאה הרומנטית של ילד בפילוסופיה האידיאליסטית נוסח רוסו, שילדיו בחייהם הממשיים זכו לכבוד פחות מאשר האידיאלים שבכתביו. קורצ'אק לא היה רומנטיקן, ולתפיסתו הכבוד לילד אינו מותנה בהתנהגותו או בכישוריו: "הילד הוא אדם", כתב קורצ'אק, "צריך לכבד את האדם הטוב והרע כאחד".²³

בסוף מאמרו מונה צבר איומים בני זמננו הרובצים מעל זיקת האמון, ובהם התחזקות ההולכת וגוברת של ההיגיון האינסטרומנטלי במערכת החינוך, וכן השפעתו הגוברת של השיח הטכנולוגי והמדעי על יחסי ההוראה בחינוך. צבר קורא לעיון מחודש באותו "מעשה גדול" של החינוך ברוח קורצ'אק – דווקא בעידן הדיגיטלי – בהיותו נוגע ליסודותיו הקיומיים והאנושיים של המפגש החינוכי.

23 קורצ'אק, כללי חינוך – שיחות עם מדריכים, 1978 [1919], עמ' 302.

מושג מפתח 3: התבוננות

במאמרה על הכשרת מורים אקורדיונית ברוח גישתו החינוכית של יאנוש קורצ'אק, מבקשת טלי אשר להתבונן בעיקרון המוגדר במאמרה בעקבות קורצ'אק כיכולת "לצוד רגע במעופו". מנקודת מבט העוסקת בעמדה ובזיקה כפי שאלו באו לביטוי במאמרים של למפרט וצבר, מגיעה אשר לפרקטיקת התצפית החינוכית שקורצ'אק כה הקפיד לפתח לאורך השנים. למן הימים ששימש מדריך וצפה בבני נוער בשולי החברה הוורשאית, דרך אבחנותיו כרופא, המבוססות על התבוננות ועל אבחנה רפואית,²⁴ ועד לשנות פעילותו הארוכות כמחנך בכתי היתומים שהקים – תמיד הקפיד לנהל אסטרטגיה שיטתית של התבוננות ותצפית מבוקרת סביב הפיזי והמנטלי שבחיי הילדים.

אשר בוחנת את האיכות הרפלקטיבית של ההתבוננות על רקע "תרבות הסלפי" הרווחת בקרב צעירי המאה ה-21, תרבות המנתקת באופן יזום רגעים בחוויה המפקיעים ממנה את הממד האקזיסטנציאליסטי. למרות המיידיות והישירות שלו, קוטע אותו רגע שהונצח רצפים משמעותיים של הוויה וחוויה. ה"סלפי" הוא אפוא סוכן תיעוד ראוי לציון אך לצד זה טמונה בו סכנה, בהיותו מקדם עצמי כוזב, מעוות, כפי שאשר מנסחת בעקבות הפסיכואנליטיקאי דונלד ויניקוט. עיוות זה מייצג תמונה חלקית מהשלם האוטונומי. הצפת הרשת בדימויים באה על חשבון השתהות והתמקדות בלתי אמצעית ברגע וברגש האינטימיים. הכותבת מקדמת קריאה משמעותית בקורצ'אק הנעה בדיוק על הציר שבין השאיפה להשתהות ברגע לבין הדחף לדבר הבא. המחשבה הקורצ'אקיאנית יכולה אפוא להעמיד בידי המחנכים אמצעים לשיפור הקשר עם תלמידיהם, ודווקא בימינו, תוכנותיו בהיבטים אלו זוכות למשמעות רלוונטית ולתוקף.

טלי אשר משתמשת בשתי מטאפורות: האחת, מתחום הצליל והמוזיקה – תנועה אקורדיונית – והאחרת, מתחום הצילום והוויזואליה – הצרה (zoom in) והרחבה (zoom out) – לתיאור התנועה של איש החינוך בין האופק החזוני הרחב לבין התצפית הקונקרטית הממוקדת ב"עכשיו" ההולך ומתהווה. זו תנועה על

²⁴ בהקשר זה מעיד קורצ'אק: "בבית חולים אחד, עשיתי לי אשנב קטן בדלת חדר התינוקות החולים, ושם ישבתי שעות רבות והתבוננתי. זו היתה האוניברסיטה החשובה שלי." (מורדקוביטש' אולצ'אקובה, תשכ"א, עמ' 198).

ציר בין שני עוגנים, אחד מתהווה ואחד מכוון לנמלי העתיד, ובמובן הזה המעשה החינוכי מקבל איכות על-זמנית, כשהוא נע באופנים הומוגניים בין עתיד להווה וחוזר חלילה. ככתוב: "הכל ארוג ושזור יחד. אין בה מוקדם ומאוחר"²⁵. אל מול עמדות, זיקות ופרקטיקות הומניסטיות השואפות לעיצובה של סביבה חינוכית אמפתית, דיאלוגית, שוויונית ומכבדת מוצב בעולמו החינוכי של קורצ'אק קוטב המבקש לאזן ולסייע במנגנון החינוכי המשוחרר ולתת לו סייגים וגבולות.

מושג מפתח 4: משפט

במאמרה "יאנוש קורצ'אק כמחנך משפטי: היבטים פרקטיים וספרותיים" כותבת סליה דיסקין כי קורצ'אק עצמו ראה במשפט אמצעי לחינוך וגם מטרה בעלת פוטנציאל חינוכי בפני עצמה. בית היתומים התנהל על פי תקנון קבוע, ובית הדין השיתופי חל על כולם – חניכים כמחנכים, ילדים כמבוגרים – באורח שוויוני, כולם שווים בפני החוק. המשפט היווה הן כלי להסדרת החיים השיתופיים והן כלי להתערבות חינוכית בנרטיבים אישיים. פרלמנט הילדים, בית הדין, העיתון ששימש כשופר דמוקרטי – כל אלו היו מנגנונים בשדה משפטי עשיר שקורצ'אק הבנה בבית היתומים, ושכבסו תפיסת צדק מתקדמת המוצאת את ביטויה גם ביצירתו הספרותית.

המאמר נחלק לשניים: בחלקו הראשון עוקבת דיסקין אחר ביטוייו של המשפט בשגרת החיים היום-יומית בבית היתומים. בחלקו השני מביא המאמר נקודות מבט משפטיות המשתקפות מתוך יצירות הספרות שכתב קורצ'אק – החל בסיפורי הקיטנות המוקדמים (1910), המשך בסיפורי "המלך מתיא", וכלה בדיון מרתק בסיפור מאוחר של קורצ'אק, כך אני מהרהר, משנת 1939. לטענתה של דיסקין, קורצ'אק הקדים את זמנו בגישות משפטיות-חברתיות – דוגמת זו הנקראת "צדק מאחה", המקובלות יותר בימינו והנוטות להתמקד פחות בענישה הפורמלית ויותר בצרכים האנושיים של קורבנות הפשעים ומבצעייהם – גישות שבאו לידי ביטוי בבית הדין של הילדים: לצד כיבוד החוק ושמירה על הנהלים הייתה גם אווירה משוחררת יותר שביקשה להשיב באמצעים אנושיים רכים יותר, לעיתים בהומור

25 קורצ'אק, כללי חינוך – שיחות עם מדריכים, 1978 [1919], עמ' 302.

ובחיוך, לעיתים בחיבוק, את הסדר על כנו. עם זאת, המשפט לא נתפס בעיני קורצ'אק רק כמכשיר פורמלי לעיצוב המציאות, אלא גם כשיטה שבאמצעותה ביקש להקנות לחניכים כלים לחשיבה ביקורתית.

את המאמרים בגיליון חותמות שתי רשימות של ביקורת ספרים וכן שיחה של **עתליה שרגאי** עם הסופרת **תמי שם-טוב** על מסעותיה בבתי ספר בישראל במאה ה-21, סביב ספריה שעלילתם מתרחשת בבית היתומים של קורצ'אק. השיחה פותחת צוהר לעולמה של הסופרת שבחרה להנגיש את מורשת קורצ'אק במפגש ספרותי בלתי אמצעי עם תלמידים בישראל במאה ה-21 סביב שגרת החיים עצמם בבית היתומים של סטפנה וילצ'ינסקה וקורצ'אק, דווקא בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה. שם-טוב חושפת תוכנות שפיתחה במהלך התחקיר, ומשתפת ברשמים וכתהליכי העיבוד של החומר הגולמי לכדי יצירה ספרותית המגובה בחקר היסטורי, מגלה מעט מאתגרי הכתיבה לבני נוער, ומצביעה על החוויה המרגשת שבמפגש בין ילדי המאה ה-21 לבין ילדי בית היתומים שמאה שנים של תהפוכות מפרידות ביניהם, ושבאמצעותם נחשפים ילדי המאה ה-21 לדמותו של קורצ'אק כדמות טבעית ורב-ממדית החורגת מעבר לגבולות השיח המרטרולוגי הקשיח שנצרב בתודעה הלאומית הישראלית.

אפילוג

קורצ'אק הקדים את זמנו בהיבטים רעיוניים ותרבותיים רבים של עשייתו: בתחום החקיקתי – זכות הילד לכבוד ומסמכים אחרים שפרסם קורצ'אק כתשתית לכינון אמנת זכויות הילד; בתחום הספרותי – **המלך מתיא** שמקדים את הנסיך **הקטן** ו**קאיטוש** את **הארי פוטר**; בתחום העיתונאי – עיתון הילדים "נאש פשגלונר" ("סקירתנו") שמטרים את "דבר לילדים" ו"משמר לילדים"; בתחום הפדיאטריה הרפואית – תשומת לבו למקומה של האם בדינמיקה ההתפתחותית שמקדימה את התיאוריה של מלאני קליין, או חשיבות המשחק להתפתחות הילד שקדמה לוויניקוט ומחשבת המשחק שלו; בתחום החינוכי-חברתי – יוזמתו החלוצית לקיומן של קייטנות קיץ, חונכות והדרכת נוער שוליים שהתפתחו מאז והוכרו גם ברובד המחקרי כצורך חיוני; בתחום החדשנות הפדגוגית – **בית הספר של החיים**, סיפור בהמשכים של קורצ'אק שראה אור דרך קבע בעיתונו משנת 1907, מבטא את משאלת לבו האוטופית להקמת בית ספר שכשמו כן הוא – "בית הספר של החיים" –

רעיונות שהמשיך לפתח גם בספרו הפדגוגי **כיצד לאהוב ילדים**. בשרטוט אופקים פדגוגיים אלטרנטיביים אלה לחילוץ החינוך מבית הספר הקונבנציונלי הקדים קורצ'אק את זמנו גם בתחום זה, מתוך מחשבה הומניסטית מקורית המתפתחת מצורך אותנטי, כזה הבא מהשטח, לייצר מארג קהילתי אינטגרטיבי. מאז, במעלה העשורים של המאה העשרים ועד לימינו, העיסוק במטרותיו של בית הספר, מהותו, אופיו, תכליתו, ובעיקר התאמתו לזמננו ומידת נחיצותו הולך וצובר תאוצה הן במחקר והן בפרקטיקה הפדגוגית.

בכרך זה של "גילוי דעת" אנו מבקשים לתרום להמשך השראה ואימוץ תוכנות ממשנתו של קורצ'אק למרחב החינוכי של המאה ה-21, מתוך ניסיון גלגול ולמפות את יסודות תפיסתו ההומניסטית הכוללת – שקלועים בה חוטים רבים, באופן "נגלה ונסתר, הכל ארוג ושזור יחד. אין בה מוקדם ומאוחר". אם הארנו יסוד אחד ותרמנו לחשיבה מחודשת על התאמתו, הטמעתו ועוצמתו בשדה החינוכי העכשווי – דיינו.

מקורות

- אלוני, נמרוד (עורך) (2005). ארבע אוריינויות: תרבותית, ביקורתית, אקדמית ופדגוגית. בתוך **כל שצריך להיות אדם**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת.
- בסין, גיורא, ואדן, שבח (עורך) (1996). **ביבליוגרפיה לכתבי יאנוש קורצ'אק: 1995-**1971 [פרסומים משלו ועליו בישראל]. חיפה: האגודה ע"ש יאנוש קורצ'אק בישראל, אוניברסיטת חיפה; קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון.
- בשלאר, גסטון (2020 [1961]). **הפואטיקה של החלל (מצרפתית: מור קדישזון)**. תל אביב: כבל ומשכל.
- זקס, שמעון (1978a). קורצ'אק ופסטאלוצי. **החינוך: רבעון לדברי פדגוגיה ופסיכולוגיה**, ג, 145-148.
- (1978b). יאנוש קורצ'אק ומשנתו הסוציאל-פדגוגית. **חברה ורווחה א, 4**, 503-507.
- זקס, שמעון, וכהנא, יהודה (1989). **קורצ'אק: זיכרונות והגיגים**. תל אביב: פפירוס.
- כהן, אדיר (1988). **להיות שמש, להיות אור – החינוך כאהבה: דוגמתו של יאנוש קורצ'אק**. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- מורדקוביטש-אולצ'אקובה, האנה (תשכ"א). **חיי יאנוש קורצ'אק**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

- קורצ'אק, יאנוש (1964 | 1910)). **בקיטנה** (אריה בוכנר, מתרגם; מ. אריה, מאייר). תל אביב: הוצאת ניב.
- (תשל"ד). בית היתומים. בתוך **כתבים, כרך א – עם הילד** (צבי ארד, מתרגם). קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון; תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- (1978 | 1919)). כללי חינוך – שיחות עם מדריכים. בתוך **כתבים, כרך ג – דת הילד** (דב סדן וצבי ארד, מתרגמים). קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון; תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- (1979). **המלך מתיא הראשון** (אורי אורלב; מתרגם). ירושלים: הוצאת כתר.
- (1996). **כתבים, כרך א – איך לאהוב ילד; רגעים חינוכיים; זכות הילד לכבוד** (מפולנית: יונת ואלכסנדר סנדר). ירושלים: יד ושם; חיפה: האגודה ע"ש יאנוש קורצ'אק בישראל, אוניברסיטת חיפה; קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון; תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- (1998). **כתבים, כרך ד – מן הגטו 1939–1942** (אורי אורלב, מתרגם). חיפה: האגודה ע"ש יאנוש קורצ'אק בישראל, אוניברסיטת חיפה; קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון; תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- (1999). **בובו, וידויו של פרפר. בתוך כתבים, כרך ה – התהילה וסיפורים אחרים** (אורי אורלב, מתרגם). ירושלים: יד ושם; חיפה: האגודה ע"ש יאנוש קורצ'אק בישראל, אוניברסיטת חיפה; קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון; תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- (תשס"ד). **כאשר אשוב ואהיה קטן; בית הספר של החיים. בתוך כתבים, כרך ח** (אורי אורלב, מתרגם). ירושלים: יד ושם; קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון; תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- סילברמן, מרק (2012). **הילד הוא אדם: הגותו החינוכית של יאנוש קורצ'אק**. תל אביב: הוצאת מכון מופ"ת.
- פריירה, פאולו (1981). **פדגוגיה של מדוכאים** (כרמית גיא, מתרגמת). ירושלים: הוצאת מפרש.
- פרליס, יצחק (1986). **איש יהודי מפולין: חייו ופועלו של יאנוש קורצ'אק**. קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון; תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- רגב, מנחם (1995). **יאנוש קורצ'אק והצגת "הדואר"** מאת רבינדראנאט טאגור בבית-היתומים בגטו וארשה ועל יחסו של קורצ'אק לתיאטרון, לקולנוע, לדת ולמיסטיקה. **מעגלי קריאה: כתב-עת לעיון ולהדרכה בספרות ילדים**, 23–24, 215–225.
- (1996). **לגעת באדם: דמותו והגותו של יאנוש קורצ'אק כפי שהן משתקפות בכתביו ובכתבי אחרים**. ירושלים: אקדמון.

שנר, טלי (תשס"ח). מארינה פאלסקה, בית היתומים "נאש דום", והקשרים עם בית היתומים של קורצ'אק בקרוכמלנה. דור לדור, לג, 101-116.

שנר, משה (2012). השכל הישר ואי-הידיעה המובנית במעשה החינוכי, או מה למד קורצ'אק מהיוונים הקדמונים. דפים, 53, 11-43.

Pestalozzi, J. H. (1894 [1801]). *How Gertrude teaches her children: an attempt to help mothers to teach their own children and an account of The method, a report to the Society of the Friends of Education, Burgdorf* (Lucy E. Holland, Francis C. Turner, Trans.). London: Swan Sonnenschein & Co.

